संस्कृत

साहित्य

अ. नं. ८

शेषखंडव्याख्या

७८

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(1) श्रीगणेशाय नमः ॥ एतावतोपनयनादिगर्भाधानान्तं कर्मजातं प्रतिपादितं तत्र विवाहाग्निर्नियो
धार्य इति निबन्धारणमनुगतो मंथ्य इत्यादिना विच्छेद प्रायश्चित्तं च प्रासंगिकं सायंप्रातरित्यादिना होमवि
धिश्चोक्तः ॥ तस्यैवेदानीं विशेषानवक्तुं स्वाभिमतमौपासनस्यार्थं तावदाह। पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौ
पासनमित्याचक्षत इति। प्रागपि विवाहादुपनयनाद्यग्निधारणं औपासनत्वं च तस्य केचिन्मन्यंते तथा
च बोधायनः। यस्मिन्नग्नावुपनयति स ब्रह्मचर्यस्तस्मिन्समावर्त्तनं तस्मिन्गृह्याणि कर्माणि क्रि
यंते तस्मिन्काम्यानि तस्मिन्प्रजासंस्कारा इत्येके स एष उपनयनप्रभृतिव्याहृतीभिः सामिद्धिर्हूयते आ
समावर्तनात्समावर्त्तनप्रभृति आज्येन व्याहृतिभिर्हूयते आपाणिग्रहणात् पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवै
र्वा हस्तेन ते आहुतीर्जुहोति अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रात
रप्यग्निहोत्रहविष्यमन्यतमेन जुहुयादिति ॥ उपनयनादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षत इति च दारका
ले दायाद्यकाले वेति। एष उपनयनाद्यग्निधारणपक्षः स्वानभिमत इति दर्शयति पाणिग्रहणादिरग्निर्धार्यः

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(२)

तमग्निंततः प्रभृत्येवऔपासनमित्याचक्षते शिष्टाः॥ सायंप्रातःउपास्यतइत्यौपासनः॥ बाहुलकात्कर्मणिल्यु
२ ट् उपासनएव। औपासनः प्रज्ञाद्यण्। अस्यचाधारणे प्रत्यवायः श्रूयते स्मृतिषु योहि हत्वा विवाहाग्निं गृहस्थइति
मन्यते अन्नंतस्यनभोक्तव्यं वृथा पाकोहिसस्मृतइति। भारद्वाजपरिशिष्टे स्मृतिरत्नेपि औपासनेवाअग्नयो
निविष्टाऔपासनोयजमाने। तस्मादौपासनाग्न्यमप्रमादितव्यमिति। याज्ञवल्क्योपि वैतानिके तुल्यक
क्षतामौपासनस्याह॥ वैतानौपासनाःकार्याः क्रियास्तश्रुतिचोदिताइति॥ तस्मिन्गृह्याणिकर्माणि
क्रियंतइति। तस्मिन्नौपासनाख्येविवाहाग्नौगृहेभवानिगृह्याणि गृहशब्देनगृहस्थाश्रमोलक्ष्यते त
तदाश्रमविहितानिकर्माणिअग्निसाध्यानिसायंप्रातर्होमप्रभृतिसप्तपाकयज्ञाःसीमंतपुंसवना
दयस्त्रीसंस्काराश्च नैमित्तिकाद्भुतप्रायश्चित्तानि चसर्वाणिगृहसंबंधिकर्माणिकुर्यादितिविपरि
णामेनविधिविभक्तिरुन्नेया। कर्मस्मार्तं विवाहाग्नौकुर्वीत प्रत्यहंगृहीतिस्मृतेः। तस्योपासनेनाहिताग्नित्वं। १
तस्येतिनियतोपासनिकस्येत्यर्थः। औपासनाग्निधारणमात्रेणैव आहिताग्नित्वंनानाहिताग्निर्म्रियेत

(2A) तिनिषेधः।अनाहिताग्नितास्तेयं सुरापानं किं तां यश्च स्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषं।स वै दुर्ब्रा
ह्मणो नाम यस्यैव वृषली पतिरिति स्मृतौ वेदिशब्दोपलक्षितत्रेताग्न्यभावप्रयुक्तदौर्ब्राह्मण्यता च अ
नेन परिक्रियते॥ तथा च बौधायनः॥ औपासनो नित्यो धार्य इति न दुर्ब्राह्मणो भवतीति। भरद्वाजोपि
औपासने वा अग्नयो निविष्टा इति। तद्रूपं च होमदेवतया समानतो तथैव श्रुतेश्च याए वाग्निहोत्रे
देवतास्ता औपासने य एवाहिताग्नेर्धर्मः स एव धर्मो य एवाहिताग्नेर्लोकः स एवौपासनिकस्येति शा
ट्यायनि ब्राह्मणं भवतीति च॥ ननु च वैतानिकविधिः कमधिकरिष्यति। किं च नानाहिताग्नि
रित्यादावाहिताग्निशब्दः॥ आहिताः आधानसंस्कृता अग्नयः यस्येति व्युत्पत्त्या आधानसंस्कृताग्नि
वत्परः।अनंतरमाधानादाहिताग्निश्चतं ग्निरु इति स्मृत्याश्चेति चेन्न नानेन वैतानिको निरस्यते नापि तुल्य
विकल्पः किंतु यः वैताग्निकेष्वनधिकृतस्तस्यायमनुकल्पः। तथा चाधिकारी श्रूयते य एवं विद्वा नग्नि
माधत्ते य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यादियो ह वा अविदितार्षेयछंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण यजति

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(3)

शेषपु.खं. ॰ या याजयति वा स्थाणुमृच्छति गर्त्तं वा पात्यते प्रवा मीयते पापीयान्भवति तस्मादेतानि मंत्रे विद्यादिति स्व
यमात्मना ब्राह्मणेपि ईश्वरो वा एष आर्त्तिमार्त्तोर्यो विद्वान् निष्टकामुपदधातीति ईदृशविद्वत्तायाः प्रायेण
ल २ दौर्लभ्यात् न हि वेदार्थज्ञानं मंत्रतत्प्रतिपाद्यदेवतादिमंत्रशास्त्रादिज्ञानं संभवति। न हि कारयितॄणां विद्व
त्वे नियेके मंणितत्कर्मप्रयुक्तवेदैकदेशाध्ययनमलमिति वाच्यं। यद्वा तु छंदय मरख मात्र विदिति त्रिकां
डमंडनवचने नाद्रिएतदेवागतं। तत्रापि अनुष्ठेयमानकर्मप्रतिपादकवेदभागस्यार्थज्ञानमंतरा न भवती
ति तदपि निरस्तं। याजयितॄणां तु अकरणे प्रत्यवायाभावात् तादृशविद्वत्ताभावे प्रवृत्त्यप्रसक्तिः। तमसो
वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानित्याचार्यवचनाच्च उपनयनमुपलक्षणं याजनस्या
पि गुरुत्वाविशेषात्। नाननूचानमृत्विजं वृणीत इति च। अनूचानः सांगवेदाध्यायी। स्मृतिरपि ऋ २
त्विगात्मा धनं जाया पशुद्रव्यस्य चतुष्टयं तस्याग्निहोत्रं स्वर्गाय नरकायेतरत्स्मृतं त[illegible]मिति। न हि ब्राह्मणाद्य
भावे नीवारादिप्रतिनिधिवत् अविद्वदृत्विजो अविदुषो यष्टुश्च प्रतिनिधिरस्ति। किंच कर्मणां मंत्रे

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(3A)

एवस्मर्तव्यं स्यान्नियमात् एतदभावे सर्वाणि कर्माणि विगुणानि भवेयुः। प्रतिपाद्यज्ञानाभावेऽर्डहोप्य
दृष्टार्थ एव स्यात्। इत्यादिदोषाणां तत्र न्यायविदां स्पष्टमेव। किंच अग्निहोत्रं गवालंभमिति कलौ
कलौ निषिद्धस्याग्निहोत्रस्य यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते संन्यासं श्चाग्निहोत्रं चलावत्कुर्यात्क
लौ युग इति प्रतिप्रसववाक्ये वर्णविभाग वेदप्रवृत्त्योरवधित्वेनोक्त्या तदपि कियत्कालमित्याकां
क्षायां पराशरः चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च कलेर्यदा गमिष्यंति तदा त्रेतापरिग्र
हः संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता इति कालस्य परिमितत्वात् इदानीमनुष्ठानं चिंत्यमूलं।
श्रि एतेन त्रेतापरिग्रह इति सर्वाधानपरमिति यन्निरस्तं। अदृष्टार्थत्व प्रसक्तेर्मूलांतरकल्पनागौरवात्। ५
त्रेताशब्दस्य औपासनाभाव कल्पकतायां मानाभावाच्च गार्हपत्यादीनुपक्रम्य अग्नित्रयमिदं त्रेतेति हि
कोशः। एतस्मादीदृशे काले उपपातकित्वं दोब्राह्मण्यादिदोषयुक्ता माभूवन्निति परमकारुणिको भग
वान् नियतोपासनिकोऽप्याहिताग्निरित्याह। एतदपि भरद्वाजोदाहृतशाट्यायनश्रुतिमूलकमि

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

क्षेपरूवं०न्य० त्यवोचाम्। पार्वणेन चरुणा दर्शपूर्णमासयाजित्वं चेति। अर्धमासे देवा इज्यंते मासि पितृभ्यः क्रियत इति॥
तथा एते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दर्शपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव सुवर्गं लोक
मनुपश्यतीति स्वर्गफलकत्वं तथा प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थं चा
(५) मावास्यां चातिरात्रं चेति श्रुतौ यज्ञानिति सामान्येनोक्तस्य हविर्यज्ञत्रयस्य सोमयागत्रयाभ्यां द्वंद्वत्रयम
भिधाय हविर्यज्ञेष्वेव विदुषः सोमत्रयफलश्रवणात् सत्स्वपि हविर्यज्ञेषु सत्सु त्रयाणामेवाग्निमु
ख्यत्वं प्रतीयत इति तदनुष्ठानाभावे कथमनाहिताग्नेः स्वर्गप्राप्तिरिति शंकापनोदनाय पार्वणस्था
लीपाकाभ्यामेव तदनुष्ठानसिद्धिरित्यनेन स[illegible]त्रेण्यां प्रति[illegible]पादितं। पर्वशब्देन दर्शः पूर्णमासश्च त
त्र भवः पार्वणः संधिवेलादित्वादण् इदमर्थे वा। स्थाल्यां पच्यत इति स्थालीपाकश्चरुः। तेन तत्सा
ध्यं कर्म लक्ष्यते। पर्वण्यनुष्ठेयेन चरुहविष्केण दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाख्येन कर्मणा दर्शपूर्णमा
सयाजिन आहिताग्नेर्यत्फलं तदवाप्यत इति। पिंडपितृयज्ञोपि औपासनिकस्याग्नावार्येण विहि २

Rajwade Sanshodhan Mandal ... the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

लएव। इतिशब्देन एवंप्रकारमन्यदपि एकाग्निसाध्यं कर्त्तव्यमिति तेन शरद्वसंतयोः व्रीहियवाग्रयणेय
घपि श्यामाकाग्रयणमपि प्राप्य नेतथापि नाचरंति शिष्टाः। व्रीहियवयोः प्राधान्यात्तदनुष्ठानेनैव सि
(4A) द्धिरिति तदाशयः। तथा च बह्वृचगृह्ये (आग्रयणे श्यामाकदेवता नाम्नाता। आपस्तंबीयेपि आग्रय
देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्य इति। स्विष्टकृतश्चतुर्थं च वदता सोमो नास्तीति सूचितं। भारद्वाजेपि नवैस
स्यजातपत्न्याग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो जुहुयादिंद्राग्निभ्यां स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्या
वापृथिवीभ्यां स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति पुरस्तात्स्विष्टकृत उपहोमाञ्जुहोति शतायुधाय शतवी
र्यायेति पंच ततो ब्राह्मणान्भोजयेदिति। बौधायनोपि। अथ व्रीहिभ्यो यवेभ्यश्चेति नवानामिति स्थालीपाकं
श्रपयित्वाग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य आघारावाघार्याज्यभागाविष्ट्वाग्रयणदेवताभ्य इंद्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो
देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यां स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो जुहुयात्कामं पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽज्यानीरुपजुहुयात्प्रसिद्धो प्राशनमं
त्रो ब्राह्मणेभ्यो दत्वा प्राशनमेव पुष्पाणामन्येषां च नवानां ब्राह्मणेभ्यो दत्वा प्रयोग इति। यवाग्रयणमपि कृताकृतं॥

४ अपि वा क्रियायवेक्षि स्याश्वलायनोक्तेः॥ अथ विच्छिन्नाग्नेः पुनः संधानाय पुनराधेयाख्यं प्रायश्चित्तं वक्तुं कालपरिमा
णं तावदाह। द्वादशाहं विच्छिन्नः पुनराधेयः। अहः शब्दो त्राहोरात्रपरः दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयत इ
ति वत्। द्वादशाहोरात्रपर्यंतमग्नाविच्छेदे पुनराधेयेन कर्मणा पुनरग्निरुत्पाद्यः। नेदं पुनराधानं केवलाग्न्यभाव
(5) निमित्तकं॥ अपितु तावत्कालं होमाभाव।भावप्रयुक्तमग्नेर्लौकिकत्वप्रापणं तदर्थमिदं॥ ननु संततप्रवृत्तस्य कंचित्कालम
ध्ये अभावो हि विच्छेदः। यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत यदि पार्वणो विच्छिद्येत विच्छि नोवा एतस्य सोमपीथः यस्य वेद
श्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषमित्यादौ तथा [illegible]त्वात्। एवं प्रकृतेपि संततधार्यस्याग्नेः कंचित्कालं मध्ये असत्त्व
मेव विच्छेदः। अत एव द्वादशाहं विच्छिन्न इति। समानाधिकरण्यमुपपद्यत इति होमाभाव।प्रयुक्तो विच्छेदकल्पनं
कुत इति चेत्। उत्तरसूत्रे होमसमासस्य वैकल्पिकस्य विधानात्। कतिथं अग्निविच्छेदप्रायश्चित्तमुपक्रम्यते तत्प्रकारं च
परिशिष्टे तत्स्यादिनाग्ने विधास्यते। मध्ये अप्रकृतं होमसमासं कथं ब्रूयादिति अद्धा धीमहि तस्मादुक्त एवार्थः; अत एव वृ
त्यक्षाग्नेः सायंप्रातर्होमयोः क्रियमाणयोरपि बहु पार्वणविच्छेदे लौकिकोग्निरिति पुनराधेयं वक्ष्यति यदि बहु विच्छिन्नः
पुनराधेय इति। प्रतिसंख्याय यास्सर्वान्होमान् जुहुयात्। कदाचिद्दैवात्। मानुषाद्वा कंचित्कालं होमाभावे शंकायां औपव ४

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

ये ये

(5A)

सथादर्वीहू आपदानुगण्येन सायंप्रातर्होमाः समस्तनीयाः कालैक्याद्देवतैक्याच्च प्रतिसंख्यातहोमद्रव्याणां सह प्रक्षेपः
एकभावपाञ्जुहोति एकदेवत्या हि एत इति दर्शनात्। न तु द्रव्यमात्रवृद्धिरेको होम इति भ्रमितव्यं॥ होमानां प्रतिसंख्यान न
विरोधात्। अंगानां तु कालैक्यात् सकृदनुष्ठानं। भो पर्वसथौ हनि तु न समासो भारद्वाजीनिषेधदर्शनात्। उत्तरार्द्धे तेष्वि
ष्टकू- स्थानीयत्वे नांगतान्त्र समास इति भ्रमव्युदासितुं सर्वानीति। अयं भावः अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्येन एकत्वविशि
ष्टं निर्द्रव्यदेवतं कर्मोत्पन्नं तस्य यावज्जीववाक्यं प्राप्तजीवनावधिक संततानुष्ठानस्य सायंप्रातर्वाक्येन कालयोरावृ
त्तिर्बोधिता तत्र च दध्यादिवाक्यैर्द्रव्यं मंत्रवर्णेन सायंप्रातः क्रमेण अग्निसूर्यदेवताद्वयं यदग्नये च प्रजापतये च
सायं जुहोति यत्सूर्याय प्रजापतये च प्रातरिति वाक्यद्वयेन अग्निसूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानां नैकतरस्य गौ
णत्वमपि तु द्वयोस्तुल्यत्वमेवेति। अत एव आवृत्तिबोधकः सुचप्रयुक्तो द्विर्जुहोतीति होमानि तिवचनान्त्रस्छा
लीपाकादौ समास इति ज्ञापयति। पुनराधेये कालो भारद्वाजग्टह्ये। पौर्णमास्याममावास्यायां रोहिण्यां मृग
शिरसि पुनर्वस्वोर्वा मध्यंदिन इति अनुराधास्वपीत्यापस्तंबः॥ आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे वा। परिश्रितै
उद्धते वोक्षिते सिकतोपोप्ते औदुंबरशाखाभिः प्लक्षशाखाभिर्वा प्रच्छाद्य। परिश्रिपणं सर्वतइषुमात्रे

२१ धर्मप्रश्नेउक्तत्वात् १२

(६) तथा सति इष्टार्थं भवति अग्निं माधाय तभासीदिति षुमात्रादिति स्मृतेः ॥ उद्धननं तत्र यज्ञियकाष्ठेन प्राचीनप्र
५ वणमुदीचीनप्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा परिश्रितस्य देशस्य । अवोक्षणमद्भिर्वा गग्रेण हस्तेन । सिक
शि ताभिः नद्यादितीरस्थसूक्ष्माभिः [illegible] उपोप्ते विकीर्णे । उद्धननादि शुन्तत्प्रकाशकमंत्रान् पिपठंति
शिष्टाः व्युत्प्लवं वा एतद्यत्तस्य यदयजुषेण क्रियते इति निर्दार्थवादस्तन्मूलके ॥ उदुंबरः प्रसिद्धः प्लक्ष
स्य जुजंबूवर्लक्षणानि वृक्षः अश्वत्थ हरिद्वर्णो दृश्यते [illegible] प्रीरिति प्रसिद्धः । शोरवाः अध्नतो हस्तमात्राः ॥
प्रादेशमात्रा वा । अग्न्याधानमग्न्याधानं तस्येव इष्टार्थत्वात् । यथालाभं तु षष्ठी संभारा वृक्षसंभृत्या । पु
नराधेय इति नामेक्यादाधानोक्ता एव संभाराः । न वसिकतोषारवृक्षकरवल्मीकमृत्सूद वराहवि
हतशर्कराहिरण्यसुवर्णशकलं चेति पार्थिवाः । अश्वत्थोदुंबरपलाशशमीविकंकताशनिहतवृ
८ क्षश्चर्कैपुष्करपर्णानि चेति वानस्पत्याः आदितः पंच पंच वा अत्र पक्षे ताम्रशकलं सुवर्णस्थाने य ५

A joint project of Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(6A)

थाल्लाभमित्यर्थस्तस्यायमर्थः ल्लाभमननिकर्मेति तत्त्व सर्वसंभाराणां ल्लाभे संभर्तव्येण चेन्नेति एतत्तात्पर्यकं
यत्किंचित्। संभारल्लाभे तावदेव संभर्तव्यमिति केचिद्व्याचक्षते तदयुक्तं। न संभर्त्त्याः संभारा नयजुः कर्त
व्यमित्यथो खलु संभर्त्या एव संभाराः कर्तव्यं यजुरिति पक्षद्वयस्यैव श्रुतावाम्नानात्। कृताकृताः संभा
राः यजूंषि चेति सूत्राच्च। कृताकृतत्वं संभवे कर्त्तव्यमकृतत्वमन्याय्यमिति न्यायात्। यदि संभा
रान् लब्धुं शक्तिरस्ति तर्हि संभर्त्तव्या न चेद् [illegible] नवकर्मवैगुण्यमिति पर्यवसितोऽर्थः। तदेव च
तं [illegible] नन्वेनेनो न्यायेन मंत्रप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं [illegible] तदपि पूर्वोक्तार्थज्ञापकं बोध्यं। एतच्च यत्राग्निः
स्थाप्यते तत्र भूभावे वन स्थंडिले [illegible] अग्न्याधानायेन रूक्ष यत्र कुत्र होमं [illegible] ष्यन् स्यादिषु मा
त्रावरं सर्वं तत्स्थंडिलमुपलिप्यानि स्थंडिलमाह कुंड करणं तु तांत्रिकत्वाद्वैदिकां प्रचारेष्वग्नि सं
रक्षणार्थं समंतादावरणमात्राभिध्या प्रायेण न च भूमावग्निस्थापनं कर्मणि न कुत्रापि दृष्टमिति वाच्यं। म
ध्यतोऽग्निराधीयते। अनंतरो हि देवानामाधीयत इति श्रुत्या केवल भूमौ स्थापनस्य स्पष्टं प्रतीयमानत्वात्।

(७) अहरहस्प्रकारः दक्षिणाग्नेरग्निमाहृत्य मध्ये वेद्या उपसमादधातीति ॥ तथा जघं न्यः प्रतिप्रतिप्रस्थाता दक्षि-
णवेद्यामिति। अभिपर्यग्निकृते देशे उल्मुकं निदधाति स शामित्र इति च। किंच आधाने पित्र्यन ना दिसं
६ स्कृते देशे एव निधानमग्नेः प्रतीयते आयतनपरिमाणं तु वक्तव्यं गार्हपत्यात्प्रागरद्वादशसु विक्रामेष्व
ग्निमादधीतेति अवधित्वेन निर्देशात्। तच्च परिमाणं धिष्ण्यनिवपनप्रकरणे आग्नीध्रीयादयो धिष्ण्या
नां मंत्रैर्निवपनमुक्त्वा अनुदिशतीति तेषां निर्द्दिष्टं परिमाणं मा धिष्ण्यस्य कथनात्। तदेव परिमाणं
तत्र च शुल्बसूत्रेऽपि शील्लमात्रा भवतीति धिष्ण्यानां विस्तारः तत् रतिः पि शील्लशब्दार्थो बहुविधः बा
ह्वारं तरं एकविंशत्यंगुलं चतुर्विंशत्यंगुलं द्वात्रिंशदंगुलं षड्त्रिंशदंगुलं वेति प्रयोजनानुगुणमा
श्रयणीयं। प्रकृतेऽपि परिस्तरणार्थं परिमाणस्यापेक्षितत्वात् शील्लमात्रमेव स्वीकर्तव्यं। या ६
ज्ञिकास्तु काष्ठादग्निं मथित्वा लौकिकं वाहृत्य संस्कृत्य प्रज्वलयित्वा न्यादधाति। याज्ञिकं काष्ठं अ

प्रादेशमात्रं ३

श्वथादि॥ अयं च अरणीनिर्मथनपक्षे। लौकिको वि श्रोत्रियागारस्थः अनुगतो मंथ्यः श्रोत्रियागाराद्वाहार्य इति
(७-भि) प्रागुक्तं तालूतस्य याप्ररूतिस्तत आहरणमित्येव बोधायनः। वैवाहिकाग्न्यनुसारेण व्यवस्थित विकल्पः। स
तं मृन्मयपात्रं तस्मिन्निधाय प्रज्वलयित्वा यथायं न नश्यत्यपि तोनु नश्यति तथा प्रागेव दृढं ज्वलितं कृत्वा सभा
राणामाभिमुख्येन आदधाति स्थापयति। मंत्रमाह भूर्भुवः सुवरोमिति तिष्ठेति। स्थापनेयं मंत्रः। व्याहृतिभिर्युं
प्यापसमाधायेति बोधायनः। अथैनमुपसमाधाय व्याहृति। पर्यंतं कृत्वेति एनं निहितमग्निं उपस
माधाय उपसमिध्येत्यर्थः श्रं ऐधर्ममेनं च प्रज्वलापे चैनिया वत्। व्याहृतिपर्यंतं सामान्य प्रधानांतं
आघारवत्तंत्रेण कृत्वेत्यर्थः दूमिं दाकू तीजु होति। अत्र मे आत्मनो भिं० द्वाहिति। स एवं कृत्वा तेनाज्येन हो
मः। मिंदवानग्निर्देवता अत्रो ध्याकृगेव मिंदया हवनीयमुपतिष्ठत इति स्त्री लिंग निर्देशात्। संपाठाभा
वादनयुसाना गायत्री छंदः। तिस्रस्तंतुमतीर्जुहोति तंतुं तन्वन् जुहुध्य स्वाग्नि त्रयास्त्रिंशच्चंतवेइति। तंतु
मानग्निर्देवता। चतस्रो भ्यावर्तिनीर्जुहोति अग्ने भ्यावर्तिन्नग्ने अंगिरः पुनरूर्जा सहरय्येति। आद्यं यजुः।

घृतेन्यायेन स्त्रीत्वनिर्देशः ।। अग्निरभ्यावर्ती देवता । एकैकशो व्याहृतीः । समस्ताश्च कृत्वा । अग्निवायुःसूर्यप्रजा
पतयो देवताः । ॐ याश्चाग्नेः स्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयसा मनसा धृतोयसा हव्यमूहिषे
७ यानोधेहि भेषजं स्वाहेत्येतां कुर्वेतिशेषः । अयाअग्निर्देवता । अयसेग्नयइति प्रयोगः । मनस्वेती । मनो
ज्योति० । याइष्टाइति मनस्वती । मनोज्योतिर्देवता । प्राजापत्यां । प्रजापतेन त्वदित्यनया । प्रजापतिर्देवता ।
सप्तवतीं च कुर्यात् । सप्त ते अग्न इति सप्तवती । अग्निः सप्तवान्देवता । दशहोतारं मनसाऽनुद्रुत्य संग्रहं कु नु
(8) र्यात् । चित्तिः स्रुगिति दशहोता । सामाध्वर्युरियं तु मनसा प्रयोगः । वाचस्पत इत्यादिर्ग्रहभागउपांशु । वा
चस्पतिर्ब्रह्मा देवता । इमं मे वरुण० चयित्वा । अग्न्यादीनि पुण्याहवाचनांतं आघारवत्तंत्रेण समाप्ये
त्यर्थः । प्रसिद्धमाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते । विवाहहोमागभूतेन स्थालीपाकेन व्याख्यातः ।। अग्निर्दे ७
वता यस्य चरोः स आग्नेयः स्थालीपाको व्याख्यातः । अग्निर्देवता केन स्थाल्यापकेन चरुणा प्रसिद्धेन
प्रसिद्धेति कर्तव्यताकेन यजेत । प्रसिद्धमिति क्रियाविशेषणं वा । पुनराधेयसशब्दनात् । संभाराः प्राप्तास्तइत्युक्तं तेनैवायम

(8A)

स्थालीपाकस्तदनुकृतिरिति ज्ञायते तत्रापि पुनराधेये केवल आग्नेयः पंचकपालो दृष्टः। भारद्वाजानां तु आधा
नानुकृतिविच्छिन्नसंधानं दृष्टं मंत्रेण स्थापनं शमनं होमाः तूष्णीं होमः। आग्नेयपावमानानां स्थाने चरुरिति त
स्माच्च तत्तस्थो देवताभ्यः प्रतिस्वं होम इति। बौधायनानां तु स्थालीपाक एव न दृष्टस्तन्मते अपूर्वमेवेदं कर्म
अग्निनाशनिमित्तमिति। अत्र गुरवे वरं ददाति वाससी धेनुमनड्वाहं वा। अत्र अस्मिन्पुनराधाननिमित्त
स्थालीपाके गुरवे दक्षिणत उपविष्टाय ब्रह्मणे वरं वरयितव्यं गोजातीयं। गौर्वरो नि वरो न्य इति आपस्तंबो
उक्तेः। यद्वा वरयितव्यं वस्तु ददाति किं तदित्याह वाससी धेनुमित्यादि। द्विवचनाद्वाससी द्वयं। धेनुर्नवप्रसू
तिका। अनड्वान् शकटवाहकः। प्रत्यक्षाभावेन स्मृतिकादिवाक्यं॥ अथ प्रसंगात् प्रवासवि
धिमाह यदि प्रयायाद्यारूढा तेम त्मन्नरण्यार्वा समारोप्य। यदीति वचनं प्रयाणस्य नैमित्तिकत्वं सूचयति
यदि निमित्तवशात् सभार्यः प्रयायात्। तदा अग्नेर्नयनस्यावश्यकत्वात् प्रत्यक्षेण तु विधानाभावात् श्रौत
न्यायेन अरण्यारात्मनि वा अयं ते योनिः या ते अग्ने यज्ञिये त्य ताभ्यां क्रमेण समारोपयेत् तेन त्र प्राणानायम्य

सग्रहः प्रयास्यन् औपासनाग्नेः अरणीसमारोपणं करिष्ये। अग्निं प्रज्वाल्य। उपर्यधोग्नावरणी धारयन् जपति अ
६ यं ते योनिरिति या ते अग्ने यज्ञिया० सक्षयए हीति। हस्तं प्रताप्य मुखवायाहरते इति व्याख्यानमिति निम्प्रोत इति शेषः।
अत्रात्मसमारोपणे नियमविशेषान् बोधायन आह। आत्मनि समारूढेष्वग्निषु न खादेन्न पिबेन्नोपरिश
(9) य्यायां शयीत नाप्सु निमज्जेत् न मैथुनं चरेत् कामं खादेत् कामं पिबेत् कामं शय्योपरि शयीत नैवाप्सु
निमज्जेन्न मैथुनं व्रजेत्। प्रसिद्धं समारोपणमिति। समिधि वा समारोपयेदरणीकल्पेन। खादिरः पालाश
औदुंबर आश्वत्थश्चात्रैकतरस्मिन्। खादिरादिषु पंचसु वृक्षेषु एकतरस्मिन् अन्यतमे समिधमा
२ दाय तस्यामरण्यां यं न उपरि अग्नेर्धार्यन्। अयं ते योनिर्जपेत्। न त्वेकदेशं दहेत्। अत्र समारोपात् पूर्वं
एकदेशदग्धानीधनानि संम्यक् प्रज्वाल्यैव समारोपयेत्। अन्यथा दोषश्रवणात्। यद्वक्ष्याणान्यसंप्र ६
क्षाप्य प्रयायाद्यथा पञ्चवेशसंवादहेन वा ता दृगेव तदिति। तथा वने तव्यानि भांडादीनि बहिः स्थापयि
त्वैव समारोपयितव्यः श्रौते दर्शनात्। यद्यपि श्रुतौ समारोप समीये वास्ताप्यतीहोमापि श्रूयते तथापि

A joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(१A)

आचार्येण गार्हपत्ये जुहोतीत्युक्तेर्विहारसंयुक्तन्यायेनाहिताग्नेर्न भवति ॥ अरण्योः समारोपणेनिर्मथ्य निर्वर्तमाने
ग्नो उपावरोहेति मंत्रः जपतु । आत्मारोपणे तु । श्रौत्रियागारादग्नौ अनेनैव मंत्रेणाभिप्राप्नोति । समिदारोपे विशे
षमाह । यत्रावेस्यत्तस्मिन्श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्याजस्त्रं न उद्बुध्यस्वेति द्वाभ्यां यस्याः समारूढस्तामादधाति ।
यस्मिन्देशे वासो निश्चितस्तस्मिन्श्रोत्रियागारादाहृतेग्नौ यत्र कचविधिना स्थाप्यते । आजुह्वानः सुप्र० य
जमानश्च सीदत उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति० त्वथितं मनमित्येताभ्यां अग्निं समारूढां समिधमादधाति ।
व्याख्यातो होमकल्पः ॥ एकाग्निकल्पे श्रौतधर्माणामयोदर्शनात् । होमेपि अपउपस्पर्शनं निमीलनं वी
क्षणादयोग्निहोत्रधर्माः स्युरित्याशंकमानं प्रत्याह । व्याख्यातो होमकल्प इति । औपासनहोमप्रकारस्त
स्थालीपाकप्रकरण एव नित्यमनन्तरं ध्र्वेमित्यादि व्याख्यातः न तत्रोधिकः । कश्चित्तत्र धर्मोस्तीत्यर्थः । एत
व दर्थमेभारद्वाजगृह्ये शाकुपठितोप्योपासनविधिः पुनरेकाग्निकल्पे पठितः । तस्मिन्विशेषधर्मा न संतीति
बहुपार्वणविच्छिदस्य पुनराधेयनिमित्ततां वक्तुं प्रसंगादेकद्विविच्छेदे प्रायश्चित्तमाह । यद्यपार्वणो वि

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai: Joint project of the

ह्रियेत तस्मिन्पाथिकृते न याजयेत् । पार्वणः दर्शः पूर्णमासो वा स्थालीपाकः स यदि दैवान्मानुषाद्वा स्वकाले न
कृतः स्वकाले अकरणाद्विच्छिन्न इत्युच्यते तस्मिन्सति पथिकृद्देवताके न चरुणा यागं कुर्यात् । स्वार्थे
णिच् । अग्निः पथिकृद्देवता । केवलगुणानुवादितः मत्वतीयाग्रहमेधीयादिवत् श्रुतो सगुणस्यैव नि
र्देशात् । यदि द्वौ वैश्वानरपाथिकृतौ । यदि प्रमादात् सार्वणद्वयं स काले नानुष्ठितं तदा पाथिकृतेन वैश्वान
रेण च चरुणा यजेत । अत्रापि पूर्ववदग्निर्वैश्वानरो देवता । पाठक्रमात्र देवतयोर्न विवक्षितः श्रुतो पाथिकृतः ।
पूर्वपाठात् । असति न्यायविरोधे पाठक्रमस्यैव अनुष्ठापकत्वात् । ननु अमावास्यापौर्णमास्यन्यतर
निपत्तिनिमित्तस्येष्टिद्वयस्य श्रुतावाम्नानात् तुल्यार्थत्वे विकल्पे रञ्जितिन्यायेन विकल्पे सिद्धे याग
द्वयातिपादनिमित्तावृत्त्या नैमित्तिकस्य अन्यतरस्य आवृत्तेश्चोप्राप्तायां प्राजापत्यपुरोडाशवदेकेनैव प्रसि
गाद्वयो रूपकारे सिद्धद्वयोः समुच्चयेनानुष्ठानं कथमुपपद्यत इति चेत् । सत्यं तथापि दर्शपूर्णमासयोर्वि
च्छेदे अन्यतरनिमित्तयोर्द्वयोरप्यसमुच्चयसंभवतिकिमिष्टेकस्यैवावृत्तिः कल्पनीया एवं सति समा

(१०अ)

ग्नानमपि सार्थकं तत्र पूर्वनिमित्ते पूर्वं परनिमित्ते परमिति श्रुतिपाठक्रमेण वानुष्ठानं न सत्र पाठक्रमेण। य
दि बहूनां पुनराधेयः। यदि बहूनां त्र्यादीनां पार्वणानां विहितं या तदानुप्रायश्चित्तमपि तु लौकिकोग्निर्भ
वतीति। पुनराधेयो विहितः। निमित्तांतराण्याह। यदि नाशो विनाशे वान्यैरग्निभिः संसृष्टे वा पुनराधेयः।
नाशो नाम अग्न्यदृष्टाश्रयस्य अंगारसमुदायस्य समिधो वरण्या वा अपहारादिना अभावः। भस्मनि
विद्यमाने तेजसोपगमे अनुगतिप्रायश्चित्तं [illegible] विनाशस्तु प्रत्यक्षाग्नेः समारूढस्य वा चंडालश्व
वायसापपात्रादिस्पर्शे विण्मूत्राद्यमेध्यस्पर्शे वा [illegible] ग्नेविडायदंपत्योः प्रवासे वा होमकालेऽसीमातिक्र
मणे वा पत्न्याः समुद्रगानधुन्तरणे वा एवमादि [illegible] सिध निमित्तेषु सत्याश्रये अदृष्टरूपाग्नेः शा
स्त्रदृष्टापगमो वेदितव्यः। अन्यैरग्निभिर्वैदिकैर्लौकिकैर्वा औपासने संसृष्टे सति एतेषु निमित्तेषु
पुनराधेय एव कार्यः। ननु श्रौते दृष्टसंसर्गनिमित्तप्रायश्चित्तमिति। ननु अस्य संनस्य सन्निध्यामा
ण्येन दुकार्थी नुष्ठेयः तत्रैव प्रमाणाभावात्। सर्वंगत्यं व्याचक्षाणेन वृत्तिकृता अस्पष्टत्वात्।

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(२१)

तस्मादाधुनीकोऽक्षितत्वात् शास्त्रांतरासिद्धस्य संग्रहणाद्वा अनार्षत्वमिति चेत्। न आचार्यपरंपरयावि
१० च्छिन्नपरंपरयाधीयमाने कश्चिदेवांशो मध्ये आधुनिकेन कल्पित इति संभावयितुं शक्यते। नापि शा
स्त्रांतरस्य मत्वमुपलभामहे। प्रत्युत बोधायनभारद्वाजीयग्रन्थयोरयमेवं सुनरो धेयः। ईषद्
षद्भिन्नः परिदृश्यते। तस्मादत्राप्यपेक्षितएवायमंशः। ईषद्वैषोऽपि कल्पान्तरत्वादस्यादुकाराये श
वसंपद्यते किंचिद्वृत्तिकृता अस्पष्टोऽयमंशः इति यदुक्तं तदपि सम्यग्व्याख्यानवैकल्येन दोषप्रयुक्त
मेव। तथाहि जातकर्मप्रकरणे उपनिर्हरति औपासनमाति निर्हरति सूतिकाग्निमिति सूत्रेक
णादाम्नस्य सूतिकाग्निविधानादेव औपासनता प्रसिद्धेतन्निषेधो ज्ञापयेत्। सीमंतादावौपास १०
न प्राप्तिमिति फलमभिधाय तस्मिन्नग्न्याणि क्रियंते। इत्यनेन सूत्रेण सिद्धांताशेन तत्फलमित्याशंक्य
एवं तर्हि प्रजासंस्काराणामौपासनप्राप्ते ज्ञापकमित्याह। अतो ज्ञापने वृत्तिकृतापि सम्मतोऽयं खण्ड

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. Joint project of

शात। व्याख्यातुः शेषकाभावात्त्रुटितेति संभावनीया तथैवोक्तं प्रयोगकारैरपि॥ ॥इति सत्या
षाढीयगृह्यसूत्रपुनराधेयकृत्स्नगा॥ अनकेरो हूनिमात्रयोयत्नेश श्रीरिनो मुद्द॥ ॥ ॥
श्रीविद्यागणपतये नमः॥ शके १७३१ इदं पुस्तकं रघवेर इत्यापनाम्ना गणेशभट्टेन लिखितं॥ ॥

(1A)

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(12)

११

॥ इति क्षेपरवंडाची व्याख्या: समाप्त: ॥

११

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com